

Дослідження В.Сухомлинського показали, що в періоди великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо ясною, а запам'ятовування відбувається найінтенсивніше. Ми намагались запропонувати умови, серед яких для запам'ятовування через казку найсуттєвішими є те, що казка приваблює дитину своєю яскравістю, незвичайністю, зацікавлює маленького учня. Таким чином, казка в навчальному процесі розвиває дитячу увагу, уяву, пам'ять, мислення, які допомагають учневі в оволодінні необхідним матеріалом.

Список використаних джерел

1. Лещенко М. Шкільне життя, казковий світ і особистість учня // Шлях освіти. – 2002. – №2. – С. 17-21.
2. Науменко В.О. Формування навичок читання // Початкова школа. – 1991. – №4. – С. 34-38.
3. Трунова В.А. Лінгвістичні основи формування мовленнєвих умінь // Початкова школа. – 1995. – №2. – С. 26-30.
4. Ушинський К.Д. Родное слово // Избранные произведения – 1983 – Т. 2. – 754 с. – С. 271-272.

The article deals with the role and place of the pupils speech development while studying of fairy-tales at the lessons of reading and Ukrainian.

Key words: *speech development, folk-lore, fairy-tale, genre, untraditional lesson, interactive techniques, quality of education, all-round the developed personality.*

УДК 373.016 : 811.161.2'367.626

Бурдаківська Н.М., Галицька М.М.

ВІЗУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

Стаття присвячена проблемі вивчення української мови в початкових класах, зокрема використанню творів живопису на уроках рідної мови під час вивчення граматичних категорій іменника.

Ключові слова: *іменник, інтеграція, живопис, граматичні категорії, візуальне мистецтво, дидактичне забезпечення.*

Одним із стратегічних завдань, визначених Національною доктриною розвитку освіти України в ХХІ столітті, є створення умов для формування освіченої, творчої особистості громадянина, реалізації та самореалізації його природних здібностей і можливостей в освітньому процесі.

Українська мова була і залишається одним з основних навчальних предметів у школі. Це той стрижень, з якого формується грамотна, комунікабельна, діяльнісна особистість. На уроках рідної мови не тільки формуються і поновлюються спеціальні знання з мови та мовлення, а й реалізуються важливі виховні завдання, формується сучасна мовна особистість. Однак сьогодні стан справ з використанням української мови є кризовим. Адже останнім часом витворився своєрідний різновид мовлення – “суржик”, що спричинив змішування української та російської мов, а саме: відмінювання та сполучення слів за зразком російської, руйнування граматичної основи, фонетичних особливостей, лексичної та фразеологічної обмеженості тощо. А відтак учителі-класоводи, оскільки вони стоять біля витоків формування особистості, мають піклуватися про чистоту, виразність, багатство мовлення своїх

вихованців, прищеплювати їм любов до рідного слова, необхідність і бажання спілкуватися ним не лише в навчальній діяльності на уроках, а й у повсякденному житті.

Сучасний урок рідної мови не можна уявити без інтегрування інших навчальних предметів, зокрема образотворчого мистецтва, що задовольнятиме інтелектуальні, духовні, емоційні, естетичні потреби сучасного учня. Сприймаючи картину чи ілюстрацію, дитина вловлює ряд суттєвих ознак, проводить їх аналіз, дає чітку оцінку зображеному. Образи, герої, середовище, відтворені на полотні, переважно настільки яскраві, що пробуджують спогади, уяву учнів, спрямовують оформлення їхньої думки, формують план її викладу.

Емоційний вплив на школяра засобів візуального мистецтва сприяє посиленню інтересу до вивчення предмета. Такі уроки є джерелом формування справжнього мистецького смаку, духовно багатой особистості, яка творчо переосмислює художні надбання минулого, має свою думку на перспективі розвитку національної культури в майбутньому, усвідомлює необхідність засвоєння мовних норм. Завдяки інтеграції мови та живопису з'явилася можливість якнайповніше розкрити творчий потенціал дитини, залучити кожного учня до співпраці й здатності вільно висловлюватися, формувати в дитини вже зі шкільної лави мовну особистість з високою емоційно-мовленнєвою культурою, виховувати розуміння краси в житті кожного школяра.

Огляд методичної літератури свідчить, що проблему використання творів візуального мистецтва на уроках рідної мови частково розглядали відомі вчені-методисти О.Беляєв, О.Довга, Т.Ладижевська, Л.Латюк, В.Мельничайко, М.Стельмахович, Г.Шелехова та ін. У своїх дослідженнях науковці зосереджуються на висвітленні розвивальних можливостей живопису на уроках мови, якими пробуджують творчу думку, навчають за допомогою слів розуміти побачене, збагачують лексичний запас і допомагають усвідомити суть того чи іншого поняття.

Однак, як свідчить аналіз науково-методичної літератури, дидактичний матеріал діючих підручників, досвід роботи вчителів-класоводів, тема використання творів образотворчого мистецтва, які за навчальною програмою вивчаються в початкових класах, у процесі формування граматичних понять під час вивчення теми "Іменник" ще не знайшла належної реалізації. З огляду на зазначене актуальність теми нашої статті зумовлена необхідністю створення структури роботи, яка передбачала б систематичне й системне науково обґрунтоване використання художніх полотен, зазначених навчальною програмою, на уроках рідної мови, що сприятимуть формуванню у молодших школярів початкових знань про іменник як частину мови. У пропонуваній роботі ставимо за мету створити ефективну методичну систему лексико-граматичних вправ, спрямованих на засвоєння учнями початкових класів граматичних категорій іменника; показати формування духовних цінностей особистості в процесі розвитку зв'язного мовлення засобами живопису.

Знайомство з частинами мови в початкових класах розпочинається з вивчення теми "Іменник" як найбільш уживаного лексико-граматичного класу. Здобуті знання про іменник як частину мови стають основою для вивчення й інших частин мови.

Молодші школярі вивчають іменник протягом 4 років навчання. У 1 класі учні навчаються відповідати на запитання хто? що?, знайомляться зі словами, що є назвами предметів, виконують логічні вправи на розрізнення назв істот та неістот. Уже в період грамоти закладено великі можливості щоденно працювати над словом, його значенням. Саме тут класовод навчає дітей розрізняти предмет і слово, що його називає.

Щоб якнайлегше досягти таких вимог, учителю необхідно не лише дотримуватися загальних методичних порад, а й використовувати різноманітні засоби навчання й виховання. Найбільш ефективними вважаються ті засоби, які впливають на емоційну сферу особистості дитини.

Важливу роль тут відіграє візуальне мистецтво: картини стають не лише предметом описів чи матеріалом для роздумів, стимулюють добір відповідної до їхнього змісту лексики, формують первинне поняття про іменник як частину мови, але й впливають на почуття, спрямовують увагу на певні явища дійсності сучасного і минулого, на зіставлення фактів життя і їх художнього відображення.

Пропонується система вправ і завдань з використанням художніх полотен відомих як українських, так і зарубіжних художників, яка сприяє накопиченню знань першокласників, необхідних для подальшого теоретичного осмислення й поступового нагромадження конкретного матеріалу для узагальнення знань про іменник як частину мови.

Для правильного і глибокого сприйняття учнями художнього полотна велике значення мають запитання вчителя, їхній зміст, цілеспрямованість, послідовність, точність і ясність формувань.

Загальне поняття про іменник починає формуватися в дитини в добукварний період. Саме тут учитель навчає дітей розрізняти предмет і слово, що його називає. Зробити це можна, наприклад, використавши картину І.Левітана “Скирти. Сутінки”. Класовод пропонує розглянути картину і ставить запитання:

- Куди переносить нас художник? Яка пора року зображена на картині? Поставте запитання до слова *літо*. Як називається скошена трава? Назвіть якнайбільше предметів, зображених на картині. Як одним словом можна назвати все те, що ви побачили на картині? А те, що ви називали? Що можна зробити з предметом? А що можна зробити зі словом? Складіть речення зі словом *місяць*. Учитель, узагальнюючи відповіді учнів, підсумовує, що предмети можна бачити, потримати в руках, а слова, які є назвами предметів, можна лише вимовляти й почути.

Ця вправа ефективна тим, що формує пропедевтичні знання про слова-назви предметів, розвиває мовлення дітей, формує вміння розрізняти предмет і слово, яке його називає, у мовленні.

Поняття істота / неістота першокласники закріплюють вмінням ставити до слів запитання хто? що? З цією метою можна використати репродукцію картини І.Шишкіна “Жито”. Учитель запитує учнів:

- Що зображено на картині? Назвіть слова, які відповідають на запитання що? Назвіть пору року, коли жито набуває такого кольору? Яким ще словом можна замінити слово жито? Хто збирає хліб? Що косить жито? Хто сидить за кермом комбайна? Складіть речення, у якому було б описано красу зображеного на картині.

Такі завдання спрямовані на формування в дітей умінь ставити до слів запитання хто? що?, класифікувати слова-предмети на групи з урахуванням їх значень, на розвиток зв'язного мовлення, виховання любові до природи, до живопису.

У 1 класі виконуються також пропедевтичні вправи на змінювання числа іменників “один – багато”. Хоча уявлення про число в дітей сформоване ще в дошкільному віці, адже практично вони вже вміють користуватися формами однини і множини іменників (*лялька – ляльки, машина – машини, хлопчик – хлопчики*). Для закріплення поняття “один – багато” використовується художнє полотно А.Венеціанова “Дівчина з телятком”. Учитель пропонує учням уважно розглянути картину і ставить запитання:

- Назвіть слова, які відповідають на запитання хто? До названих слів доберіть пару один / багато. Складіть усний опис цієї картини.

У 2 класі вводиться термін “іменник”, продовжується робота над диференціацією назв істот і неістот, без уживання термінів “однина – множина”, формуються практичні навички розрізнення числа іменників. Слід зазначити, що другокласники мають свідомо розуміти, що слова, які відповідають на запитання хто? що?, вживаються як з предметним, так і з абстрактним значенням. За програмними вимогами учні другого класу повинні вміти знаходити серед слів-назв предметів такі, які подібні чи протилежні за лексичним значенням.

З метою закріплення знань, умінь і навичок про іменник як частину мови в 2 класі засобами образотворчого мистецтва можна використати наступні картини. Учитель пропонує школярам розглянути полотно К.Маковського “Діти, які втікають від грози” і далі проводить бесіду:

- Хто зображений на цій картині? Яким одним словом можна назвати хлопчика і дівчинку? На яке запитання воно відповідає? Розгляньте обличчя дітей. Які емоції переполюють їх? Чому? Дайте дітям імена. З якої літери пишуться імена людей? Запишіть їх. Назвіть предмети, зображені на картині. На які запитання вони відповідають? З якої літери записуємо назви рослин, дерев? Чому? Чи можна слово *гроза* замінити подібним?

Далі класовод, як підсумок, зачитує вірш про іменник:

Який співець, поет, письменник
уперше слово вигдав – іменник.
Іменник. Він узяв собі на плечі
велике діло – визначати речі, –
Ім’я, найменування і наймення.
Робота. Біль. І радість. І натхнення.

Діти самостійно роблять висновок, що слова, які відповідають на запитання хто? що?, називаються іменники.

Цікаву роботу можна провести за картиною І.Левітана “Яблуні, які цвітуть”. Поряд з картиною на дошці вивішується текст вірша:

У садах, у час квітневий,
Скрізь біліє цвіт вишневий,
На яблунях – рожевіє,
Всі квіточки сонце гріє.

Учитель пропонує учням порівняти текст вірша та зображення на картині. Далі продовжує бесіду:

- Чи відповідають рядки вірша зображеному на картині? Назвіть іменники та запишіть їх у зошити. Утворіть пари слів за зразком один / багато. До яких слів не можна добрати пару? Які почуття викликає у вас зображений художником пейзаж? У якій місцевості ростуть сади? Чи має слово *село* протилежне за значенням? Як пишуться назви сіл і міст? Запишіть кілька прикладів – назв сіл і міст. Поставте наголос у слові *село*. Як перевірити, *е* чи *є* пишеться в цьому слові? Складіть усний опис яблуневого саду, використавши записані слова – назви предметів.

Отже, уже в 2 класі до визначення іменника як частини мови є таке доповнення: “До слів-назв предметів належать усі слова, про які можна запитати хто? або що?” [4, с. 152]. Таке доповнення формує в учнів узагальнене поняття предметності.

У 3 класі поглиблюються і систематизуються знання учнів про лексичне значення іменників, про власні і загальні іменники, про назви істот і назви неістот; формується граматичне поняття числа (однини / множини); третьокласники ознайомлюються з категорією роду, відмінками іменників, навчаючись практично ставити запитання до слів – назв предметів (*кого? чого? кому? чому? тощо*), набувають навиків будувати речення і словосполучення з іменниками в непрямих відмінках і тим самим готуються до усвідомлення поняття відмінювання іменників, що є основним у програмі 4 класу.

На цей період навчання можна використати також художні полотна і запропонувати завдання, які узагальнюють вивчене на уроці.

Учні розглядають картину Я.Вермеєра Делфтського “У майстерні”. Учитель проводить бесіду за картиною:

- Хто зображений на картині? Як ви думаєте, де знаходяться ці люди? Далі класовод зачитує вірш, записаний на дошці, і продовжує роботу.

Ось художник-живописець,
До мольберта він стає.

Ніби паличку чарівну,
В руку пензлика бере.

– Запишіть вірш у зошити, підкресліть іменники. Чи відповідає зображене на картині виділеним вами іменникам? Поставте запитання до іменників. Які ще предмети зображені на картині? Назвіть слова, що відповідають на запитання хто? А які відповідають на запитання що? Запишіть їх у дві колонки. Визначіть число іменників-предметів, зображених на картині. Як ви думаєте, дівчинка весела чи сумна? Утворіть від цього слова іменник. Опишіть емоції, які переживає дівчинка? Чи будуть це іменники? Чому? Складіть словосполучення зі словами усмішка, радість, художник, пензлик, картина. Підкресліть іменники.

Такі завдання сприяють закріпленню знань третьокласників про загальне лексичне значення іменників, про назви істот і неістот, про однину та множину, а також сприяють розвитку їх мовлення, виховують естетичний смак.

Категорія роду іменників засвоюється молодшими школярами порівняно легко. Практично не виникає труднощів у визначенні роду іменників, які означають назви осіб, тварин. Цьому сприяють сформовані навички в мовній і мовленнєвій практиці, дитячий життєвий досвід. Складніше визначити рід іменників-назв неживих предметів. У цій роботі добре спрацює формально-граматичний прийом підставки до іменників особових, вказівних чи присвійних займенників (без уживання термінів). З цією метою можна використати художнє полотно І.Хруцького “Квіти і плоди”. Класовод пропонує дітям уважно розглянути картину і ставить завдання: Назвіть усі зображені на картині предмети. На яке запитання вони відповідають? Запишіть слова-іменники у стовпчик. Встановіть рід кожного іменника шляхом підстановки до них займенників і запишіть за зразком: *він – ч.р., вона – ж.р., воно – с.р.* Позначте закінчення.

Підставляючи до іменників слова-займенники (*він, вона, воно; мій, моя, моє; цей, ця, це*), учні переконуються, що всі іменники можна поділити на три родові групи: до одних можна підставити слова *він, цей, мій* (натюрморт, буряк, сад); *вона, ця, моя* (картина, квітка, ромашка); *воно, це, моє* (яблуко, зображення, полотно). Важливим є те, що діти усвідомлюють, що іменники ніколи не змінюють свого роду, а відтак кожен з них належить до певного роду.

Цю ж репродукцію можна використати під час засвоєння термінів “однина” і “множина”. Для вивчення теми “Змінювання іменників за числами (однина і множина)” після актуалізації опорних знань школярів учитель організовує спостереження за словами, що називають один і кілька предметів:

– Виділіть іменники, якими названі предмети, що зображені на картині. Запишіть їх у дві колонки за зразком “*один – багато*”. Прочитайте іменники. Скільки предметів називає кожен іменник другої колонки? Подумайте, до якої колонки можна підставити слово однина. Обґрунтуйте свою відповідь. До яких іменників можна поставити слово множина? Чи можна зразок “*один – багато*” замінити термінами “однина – множина”? Назвіть будь-які фрукти та овочі, ужиті лише в однині чи множині. Запишіть їх у дві колонки. Визначіть число іменника *квіти* поставте його у множині. Зробіть опис квітки чи плода, який вам найбільш сподобався.

Таким чином, учні під керівництвом учителя роблять висновок, відкривають для себе нові знання: якщо іменник називає один предмет, то вживається лише в однині, а якщо багато предметів, то у множині. Водночас класовод звертає увагу учнів на слова, які не можна поставити у форму множини, зокрема тоді, коли самі діти намагаються це зробити, підсумовуючи, що у мові є іменники, які мають форму лише однини чи множини.

Для закріплення вивчення теми “Відмінювання іменників”, яка молодшим школярам дається набагато важче, учителю можна використати картину С.Шішка “Соняшники”. Робота розпочинається з аналізу художнього полотна:

- Як називається рослина, зображена на картині? Чи подобаються вам *соняшники*? Що цікавого ви знаєте про цю рослину? На яке запитання відповідає слово *соняшники*? Чи має цей іменник число однину? Належить до істот чи неістот? Якими словами, близькими за лексичним значенням, можна ще назвати соняшник.

Далі учитель пропонує учням записати текст під диктовку:

На городі виріс соняшник. Листочки у соняшника стали великими. Вони допомагають соняшнику боротися з посухою. Ми кожного вечора підливаємо соняшник водичкою. Над соняшником завжди гудуть бджоли. Уранці на соняшнику виблискує роса.

- Уважно прочитайте текст. Яке слово повторюється в кожному реченні? Як змінюється слово *соняшник*, зв'язуючись з іншими словами, і на які запитання воно відповідає? Слово *соняшник* випишіть разом зі словом, з яким він пов'язаний, та запишіть до нього запитання.

І як підсумок, учитель зачитує вірш:

Сонях виріс на осонні вільно та розлого.

Одягнув чубатий сонях

бриля золотого...

Для усвідомлення учнями того, що іменники зв'язуються в реченні з іншими словами, змінюючи свої закінчення, варто використати деформований текст і художнє полотно М.Глуценка "Зимовий день". Текст записується на дошці. Там же вивішується картина. Учитель розпочинає бесіду:

- Яка пора року зображена на картині? Якими стоять дерева? Як називаються зелені дерева? Яким зображений сніг? Яким ви бачите небо? Назвіть і запишіть якнайбільше іменників, які тісно пов'язані із зображуванним на картині. Текст, представлений на дошці, переписіть у зошити, змінивши закінчення іменників за поставленим запитанням, яке запишіть поряд із деформованим словом.

Лютує Зима.

Розізлилась бабус... Зим... . Повіяла холодом. Позривала лист... з ліс..., сад..., га... . Порозкидала його по дорог... . Завіяла кучугур... сніг... . Одягла дерев... крижаною кор.... . Посилає зим... мороз за мороз... .

- Для чого потрібна зміна закінчень у словах-іменниках? Що відповідає кожній зміні закінчення? Чи відповідає зміст тексту зображеному на картині? Напишіть твір-опис за картиною "Зимовий сад", підкресліть іменники.

Отже, такі завдання допоможуть молодшим школярам зробити висновок, що зміна закінчень іменників потрібна для зв'язку з іншими словами, що кожній зміні закінчення відповідає запитання до іменника в реченні.

У 4 класі, після актуалізації знань про назви відмінків, передбачається формування вміння відмінювати іменники, свідомо вживати відмінкові форми для висловлювання своїх думок і правильно писати відмінкові закінчення. Програмою передбачено також вживання багатозначних слів, синонімів, омонімів, антонімів.

З метою попередження помилок у визначенні родового та знахідного відмінків іменників II відміни (назв істот) можна використати картину І.Шевандронова "У сільській бібліотеці (читачі)". Учитель запитує учнів:

- Кого зображено на картині? Чому діти прийшли до бібліотеки? Назвіть іменники-істоти. Запишіть їх в однині. Визначіть рід цих іменників. Запишіть іменники-неістоти. Визначіть їх рід. Запишіть іменники-істоти чоловічого роду в родовому та знахідному відмінку. Що ви помітили? Який прийом можна використати для розрізнення цих відмінків. Складіть 2 речення, щоби іменник *хлопчик* було вжито в родовому та знахідному відмінку. Запишіть усі абстрактні іменники, виходячи із зображеного на картині. Складіть усну розповідь про відвідування вами бібліотеки, використовуючи художнє полотно.

Досить часто діти допускають помилки у розрізненні давального та місцевого відмінків. А відтак класовод повинен їх навчити, що у давальному відмінку іменники вживаються без прийменника, а в місцевому відмінку – з прийменником. Закріпити набуті знання можна шляхом тренувальних завдань за картиною К.Малевица “Цвіт яблуні”. Учитель проводить бесіду і ставить завдання :

– Які предмети зображені на картині? Запишіть назви цих предметів. Провідмінійте вписані іменники за відмінками та числами, виділіть їх закінчення. Порівняйте речення. Яке слово повторюється? На яке запитання воно відповідає у першому і другому реченнях? Визначіть відмінок слова *яблуні*. За якою ознакою розрізняються ці відмінки?

Цій розквітлій яблуні дуже багато років.

На квітучій яблуні рояться бджоли.

– Доберіть синоніми до слова *дім* та антоніми до слів *тінь*, *день*.

Картину В.Васнецова “Богатирі” можна використати під час вивчення теми “Закінчення іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини” як фрагмент уроку. З метою мотивування навчальної діяльності школярів доцільно створити проблемну ситуацію:

- Розгляньте картину. Хто знає, яких саме руських богатирів зобразив художник? Чому народ назвав їх богатирями? Назвіть і запишіть іменники чоловічого роду. Визначте їх рід. Іменники *шолом*, *кінь*, *меч*, *край* поставте в орудному відмінку. Назвіть закінчення. Що ви помітили? Чи можете пояснити, чому іменники одного і того ж роду (чоловічого) в орудному відмінку однини мають різні закінчення?

Учитель вивішує таблицю, на якій записані іменники із закінченням *-ом*, *-ем*, *-єм* у стовпчик.

- Уважно розгляньте таблицю. Назвіть закінчення іменників. Зверніть увагу на кінцевий приголосний основи записаних слів кожного стовпчика. Що ви помітили?

У результаті такої роботи учні мають можливість колективно скласти правило про закінчення іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини.

- Чи є слова, до яких можна добрати синоніми чи антоніми? Запишіть їх.

Таким чином, використання творів візуального мистецтва під час вивчення іменника в початкових класах сприяє розвитку логічного мислення дітей; забезпечує розуміння функції цієї частини мови; усвідомлення таких граматичних категорій, як рід, число, відмінок; свідоме вживання граматичних форм в усному та писемному мовленні; виховує патріотичні почуття й почуття краси, любові до рідної природи.

Список використаних джерел

1. Горбунцова О. Опанування частин мови /О.Горбунцова // Початкова школа. – 1989. - № 11.
2. Вороненко Л. Розвиток культури мовлення молодших школярів засобами образотворчого мистецтва /Л.Вороненко // Початкова школа. – 2004. - № 10.
3. Матвіяс І. Іменник в українській мові / І.Матвіяс. – К. : Радянська школа. – 1974.
4. Методика викладання української мови: навч. посіб./ С.І. Дорошенко, М.С.Вашуленко, О.І.Мельничайко та ін.; За ред.С.І.Дорошенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 1992.

The article is devoted to the problem of studying Ukrainian at primary school. It shows the usage of art works at the lessons of Native Language while learning the grammar categories of nouns.

Key words: *noun, integration, painting, grammar categories, visual art, didactic provision.*